

## ТЕМА 18. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

**Особливості економічного та соціального розвитку Наддніпрянської України.** У 1900–1903 рр. економічна криза охопила найрозвинутіші галузі промисловості України, металургійну та кам'яновугільну.

У наступні роки господарство перебувало у стані депресії (застою). Криза супроводжувалася поглинанням слабших підприємств сильнішими та збільшенням великих, що отримало назву «концентрація виробництва».

**Процес монополізації. Утворення монополістичних об'єднань в Україні.** Великі підприємства, як правило, були акціонерними товариствами. Вони прискорювали процес концентрації виробництва і підготували появу монополій. Це були об'єднання підприємств певної галузі чи місцевості, які регулювали обсяг виробництва, розподіляли ринки збуту продукції, встановлювали ціни, закривали збиткові фабрики і заводи.

Найпоширенішою формою монополій спочатку були синдикати — угоди самостійних у виробничих відносинах власників підприємств про спільний продаж продукції через утворюваний ними об'єднаний орган зі збуту. Дуже велику роль у розвитку монополістичного капіталу в промисловості України відіграв вугільний синдикат Донбасу «Продвугілля». Поява монополій неоднозначно впливала на виробництво та соціальну ситуацію в суспільстві. З одного боку, монополії пом'якшували руйнівну дію криз, з іншого, часто штучно підтримували нестачу виробів з метою підвищення цін на свою продукцію.

Напередодні Першої світової війни депресію змінило промислове піднесення, яке лише сприяло посиленню господарського визиску України. Інші особливості, крім концентрації виробництва й утворення монополій:

- спеціалізація районів, значний вплив іноземного капіталу;
- нерівномірний розвиток українських регіонів, вищі від загальноімперських темпи розвитку;
- перетворення України на один з головних промислових районів Російської імперії тощо.

### **Розвиток сільського господарства:**

- гальмування розвитку поміщицьким землеволодінням і селянським малоземеллям;
- на початку ХХ ст. посилилася спеціалізація окремих районів. Провідну роль відігравало виробництво зерна, особливо у Південній (Степовій) Україні. На Правобережжі (частково й на Лівобережжі) переважала обробка технічних культур: цукрових буряків, картоплі, тютюну;
- незважаючи на деякі успіхи, Україна залишалася краєм з відсталим сільським господарством. Про це свідчило недостатнє використання машин, низькі врожаї тощо;
- в Україні існувало велике аграрне перенаселення. Уряд не забороняв переселення селянства за Урал, на Далекий Схід. Міграція туди посилювалася з побудовою Транссибірської магістралі;
- зі складної ситуації селянам вихід пропонував М. Левитський — створення сільськогосподарських спілок. У 1914 р. в Наддніпрянській Україні діяло 3 тис. спілок, перше місце в Російській імперії за цим показником;
- посилення майнової диференціації селянства, експлуатації народних мас тощо.

Становище робітників було також досить непростим, тому, починаючи з 1900 р., щорічно зростала кількість страйків. Україну в економічну прірву загаяв її цілеспрямований визиск, здійснюваний імперським центром.

### **Становлення й консолідація української нації:**

- селянство — головний носій національних традицій, поступово їх втрачало, переселяючись до міста;
- українська буржуазія особливо помітна в цукровиробництві, дрібній і середній промисловості;
- серед робітників, зокрема кваліфікованих, українців було відносно мало;
- роль національної еліти виконувала інтелігенція, зростала за рахунок заможного селянства, поширювала ідею єдності українських земель, єдиний погляд на історію українського народу;
- відбувається формування української літературної мови, усвідомлюється мовна єдність народу;
- у програмах українських політичних партій з'явилася ідея соборності України.

**Створення політичних партій Наддніпрянщини.** Загострення соціальних суперечностей посилювало соціальну напруженість у суспільстві, викликало активізацію суспільно-політичного руху, в якому брали участь різні політичні сили. Російські соціал-демократи розколювалися на меншовиків, які орієнтувалися на парламентську боротьбу, реформи, демократію, а також більшовиків, які прагнули соціалістичної революції та диктатури. В Україні було немало прихильників російських соціалістів-революціонерів (есерів). Національному питанню загальноросійські політичні партії особливої уваги не приділяли. На арені політичної боротьби були представлені євреї, об'єднані в Загальний єврейський робітничий союз, або Бунд.

### **Розвиток самостійницької й автономістської течій в національному русі.**

Головною течією суспільно-політичного життя був український національний рух, бо він представляв інтереси більшості населення. Характерною його рисою став поступовий перехід від культурно-освітньої діяльності до політичної. У цьому плані переломною подією став вихід брошури **Миколи Міхновського** «Самостійна Україна». Вона уперше в Наддніпрянській Україні відкрито проголосила завдання боротьби за власну незалежну державу. З іменем М. Міхновського пов'язують зародження українського націоналістичного руху в Наддніпрянщині, учасники якого боролися за повну самостійність України.

**Першою політичною партією Наддніпрянської України стала в 1900 р. Революційна українська партія (РУП), створена у Харкові. Соціалістичний напрям, відколовся соціал-демократична сіллка;**

під її впливом Загальна українська організація, створена ще в 1897 р., вирішила створити Українську демократичну партію (УДП). Незабаром від неї відколовся група, яка утворила Українську радикальну партію (УРП). У 1905 р. обидві партії об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Її лідерами були **Євген Чикаленко, Сергій Сфромов, Борис Грінченко. Ліберально-демократичний напрям;**

у 1905 р. РУП була перейменована на Українську соціал-демократичну робітничу партію, її керівниками були **Володимир Винниченко, М. Порш, С. Петлюра.** Усі ці організації представляли автономістську течію;

на принципах цілковитої державної самостійності України стояла лише утворена М. Міхновським у 1902 р. Українська народна партія (УНП). Характерною рисою початку ХХ ст. була абсолютна перевага в українському русі лівих національно-соціалістичних сил.

**Національно-визвольний рух у роки російської революції 1905 — 1907 рр. Події революції в Україні.**

У 1905–1907 рр. Російська імперія стала ареною демократичної революції, деякі її події відбувалися в Україні. Першим великим виступом на флоті та в збройних силах у цілому було повстання на броненосці «Потьомкін», яке очолював Григорій Вакуленчук, а після його вбивства — Опанас Матюшенко. 25 червня 1905 р. матроси здали корабель румунській владі, а самі стали політичними емігрантами.

Далі народний рух швидко політизувався. Це привело до загальноросійського жовтневого політичного страйку. Царизм був змушений піти на поступки. 17 жовтня 1905 р. імператор Микола II видав Маніфест:

- обіцянка населенню громадянських свобод, особистої недоторканості;
- скликання Державної думи як всестанового законодавчого органу імперії;
- дозвіл створювати політичні партії — умови для легальної політичної діяльності.

Російські ліберали створили Конституційно-демократичну партію (калети) і «Союз 17 октября» (октябристи).

Почали виникати ради робітничих депутатів (перша — у Катеринославі) і професійні сіллки. У листопаді 1905 р. відбулося повстання моряків у Севастополі на чолі з Петром Шмідтом і повстання саперів у Києві на чолі з Борисом Жаданівським, обидва жорстоко придушені. В грудні 1905 р. відбулися робітничі збройні повстання в Олександрівську, Харкові, містах Донбасу, зокрема в Горлівці. Після їх поразки революційний рух пішов на спад.

У ході революції ще гучніше заявив про себе український національний рух. Царизм змушений був іти на поступки, дозволяв видання літератури національними мовами. Перша українська газета «Хлібороб» почала виходити у листопаді 1905 р. в Лубнах. У грудні в Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська думка». Коли її заборонили, її замінила газета «Рада», яка виходила до 1914 р. Її видавав і фінансував видатний громадський діяч, меценат С. Чикаленко. Під час революції в Україні почали виникати «Прогвіті», перша з них відкрита в Одесі 30 жовтня 1905 р.

**Діяльність українських парламентських громад у I і II Державних думах.** Українські політичні сили взяли активну участь у виборах до I та II Державних дум. У I Думі 45 депутатів-українців створили свою власну парламентську групу, головою якої був Ілля Шраг. Головні питання, на які група звертала увагу: земельна, освітня й питання автономії. У II Думі українських депутатів було ще більше — 47, їх об'єднання називалося Трудовою громадою. Але II Дума (як раніше Перша) була розпущена. Це сталося 3 червня 1907 р., коли цар підписав новий виборчий закон, який обмежував права селян і робітників, це було порушенням обіцянок 17 жовтня 1905 р. Тому ці події називають державним переворотом, закінченням революції 1905–1907 рр.

У процесі розвитку революції виникли нові суспільно-політичні явища:

- переплетення та взаємовплив робітничого, селянського і національно-визвольного рухів;
- виникнення широкомасштабних народних виступів;
- усвідомлення народними масами результативності спільного натиску на самодержавство;
- посилення настроїв нестабільності та вагань селянства й армії;
- суттєве розширення меж легальної політичної та культурної діяльності;
- активізація процесу масової самоорганізації суспільства тощо.

**Земельна реформа П. Столипіна та її вплив на Україну.** Після поразки революції у Російській імперії запанувала реакція, її головним провідником був прем'єр-міністр П. Столипін. Але одночасно вживалися заходи для послаблення протистояння між різними верствами суспільства, селянське питання переросло в політичне.

Саме тому 9 листопада 1906 р. розпочалося проведення аграрної реформи:

- руйнування общини і кожному селянинові надавалося право вимагати виділення йому землі в одному масиві, що мав назву «відруб». Селяни могли перенести туди свої господарські будівлі й створювати «хутір»;
  - надання кредитної допомоги селянам через Селянський земельний банк;
  - сприяння переселенню селян до малозаселених районів Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії.
- Столипінська реформа ставила за мету:
- створити на селі замкнуте селянство, яке стало б опорою влади;
  - підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва, збільшити товарність господарства;
  - вирішити проблему аграрного перенаселення.

Особливістю реформи в Україні було те, що процес купівлі-продажу землі проходив інтенсивніше, реформа сприймалася краще, ніж у Росії. На Правобережній Україні та Полтавщині майже вся земля перейшла в приватну власність. І все ж реформа увінчалася лише частковим успіхом. Потік мігрантів з України на Далекий Схід був таким потужним, що в окремих районах (Зелений Клин) українці склали більшість населення. Разом з тим у південні та східні райони України масово переселялися російські селяни, що закріплювало російськомовний характер міст і ускладнювало боротьбу за відродження Української держави.

#### **Посилення національного гніту в Наддніпрянській Україні у 1907–1914 рр.**

Після поразки революції помітно посилювався великоросійський шовінізм. Фактично його підтримували і російські ліберали та соціалісти за незначними винятками. Український рух збагатився важливим уроком: російський опозиційний рух є таким же централізаторським, як і його супротивник — царське самодержавство.

- Уряд заборонив викладання українською мовою у тих школах, де в період революції воно було введено;
- спеціальним циркуляром учителям заборонялося розмовляти з учнями українською мовою поза школу;
- вже в 1907 р. кількість українських газет зменшилася вдвоє, надалі тиск зростає, лише деякі з видань спромоглися вистояти до 1914 р., у пресі заборонялося вживати терміни «Україна», «український народ»;
- царизм усіма засобами боровся також проти розвитку українського театрального мистецтва;
- заборонялося вишанувати пам'ять Т. Шевченка, зокрема 100-річчя з дня народження;
- було закрито майже всі «Просвіти», українські клуби, наукові товариства тощо;
- П. Столипін 20 січня 1910 р. підписав циркуляр, що забороняє реструувати будь-які «чужорідні» товариства та видавництва. Зарухавши українські організації до таких, уряд тим самим визнає українців окремим неросійським народом. Розгортався антисемітизм, про що свідчить зокрема «Справа Бейліса».

Послабилася діяльність українських партій. У 1908 р. на нараді УДРП вирішено було перейти до роботи у формі безпартійної організації. Нове об'єднання отримало назву Товариство українських поступовців (ТУП). Воно ставило такі вимоги: парламентаризм, федеративна перебудова Росії, національно-територіальна автономія України у складі Російської федерації. У III Думі українське питання майже не порушувалося, в наступній — кілька депутатів виступило на захист української мови у школах. Заборона влади відзначати 100-річчя з дня народження Т. Шевченка викликало величезне обурення і протидію. Потужні українські демонстрації відбулися в ряді міст України. На студентському з'їзді у Львові виходець зі Східної України Дмитро Донцов заявив про необхідність політичного відокремлення від Росії. Щоправда, більшість українських політиків не дотримувалися такої ж думки.

Отже, після поразки революції 1905–1907 рр. розпочався широкомасштабний наступ реакції, зокрема масові арешти, погроми прогресивних організацій, заборона демократичних видань, посилення національного гніту, різке звуження сфери вживання української мови тощо. Напередодні Першої світової війни політики Наддніпрянщини шукали свій, український шлях у складному переплетенні інтересів і суперечностей держав і народів.

### **Хронологічний довідник**

**1900 р., 29 січня** — створення у Харкові першої на Наддніпрянщині української політичної організації — РУП, яку заснували Дмитро Антонович, Левко Мацієвич, Михайло Русов та інші.

**1900 р., 26 лютого** — виголошення М. Міхновським на Шевченківському святі в Харкові програми українського національно-визвольного руху, згодом видана у Львові окремою брошурою під назвою «Самостійна Україна».

**1900–1903 рр.** — економічна криза в Україні.

**1902 р., початок** — створення М. Міхновським УНП, яка ставила за мету добитися незалежної України.

**1902 р., березень-квітень** — масові селянські виступи під впливом агітації РУП у Полтавській і Харківській губерніях.

**1903 р., 1 липня — 14 серпня** — загальний страйк в Україні та на півдні Росії, активну участь в якому брали робітники українських підприємств.

**1903 р., 20–31 серпня** — урочистості в Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника Іванові Котляревському (скульптор Леонід Позен), у яких взяли участь майже всі найвидатніші діячі української культури.

**1904 р., вересень** — створення УДП на чолі з Борисом Грінченком, Сергієм Єфремовим, Євгеном Чикаленком та іншими. Наприкінці 1905 р. об'єдналася з УРП в УРДП.

**1904 р., жовтень** — заснування УРП шляхом розколу УДП, з кінця 1905 р. — знову об'єдналися в одну партію під назвою УРДП.

**1904 р., грудень** — вихід з РУП частини членів партії, які під проводом Мар'яна Меленевського утворили УСДС.

**1904 р.** — скасування фізичного покарання для селян у Російській імперії.

**1905 р., 9 січня** — розстріл великої мирної робітничої демонстрації в Петербурзі («Кривава неділя»). Початок першої російської революції (тривала до 3 червня 1907 р.).

**1905 р., 12 січня** — політичний страйк у Києві на знак протесту проти подій «Кривавої неділі». Російська революція поширюється на українські землі.

**1905 р., 14–25 червня** — повстання на броненосці «Потьомкін», яке очолили Григорій Вакуленчук (загинув на початку) та Опанас Матюшенко. Спроба разом з робітниками захопити владу в Одесі. Зрештою корабель здався румунським властям у Констанці.